Oma ajastu peatunnistaja

Indrek Jürjo. Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Riigiarhiiv, Tallinn, 2004. 556 lk.

Indrek Jürjo vastne monograafia 18. sajandi teise poole suurkujust on põnev ja nauditav lugemisvara muude ajalooperioodide uurijate ja ajaloohuviliste jaoks, sest see võimaldab mõista sügavuti Balti valgustusajastu olemust. Kesksel kohal selles töös on ühe nn. valgustusühiskonna iseloomuliku sfääri, "õpetlasvabariigi" kujunemine, mis tänu Jürjo uuringutele saab kindlamad piirjooned ja sisu. Kiita tahaks autorit tema asjaliku käsitluslaadi eest: Jürjo ei fantaseeri ega ponnista, rabamaks lugejat oma käsituse uudsusega, nagu seda nüüdsel ajal mõnigi kord tehakse, vaid esitus on rahulik ja kainelt analüüsiv.

Aga tegelikult on uudsus – eesti ajalookirjanduse kontekstis – siiski saavutatud, kuna tänu rohke allikmaterjali mitmekülgsele analüüsile tõuseb ajalooprotsessi mitmeplaanilisus, isiksuste seesmine vastuolulisus ja nende rollide mitmemõttelisus selles töös eredalt esile. Samas on kogu aeg nähtaval ka maailma muutumise tollane peatee inimeste käitumist suunava valgustusideoloogia näol. Peter Burke jt. on kahtluse alla seadnud Hegelist lähtuva "ajavaimu" teesi ja põhjendatult märkinud eliitkultuuri seesmist heterogeensust, rahvakultuurist ja mingi ajastu üldise kultuuripildi killustatusest rääkimata. Kuid kes saaks eitada konsensuste ja ajastuiseloomulike ideesuundade olemasolu, mis osutuvad tuleviku jaoks määravaks. 18. sajandi põhisuundumuseks jäävad ratsionalism ja valgustus kui ideoloogia ja sotsiaalne liikumine, mis eri maades võttis eri ilme. Tema põhiloomuse suhtes on uurijad enamvähem ühel meelel, selleks peetakse veendumust ühiskonna ümberkujundamise või "paremaks muutmise" võimalikkuses mõistuse ja teadmiste abil, optimismi ja – 18. sajandi lõpul ka Balti valgustajaid iseloomustanud – kindlat usku, et mõistuse triumfikäik ongi juba alanud. Jürjo näeb ja kujutab nii selle põhiveendumuse ühendavat jõudu kui ka 18. sajandi teise poole ühiskonna seesmist heterogeensust. Erinevad inimgrupid ja isiksused ei saagi ühtemoodi mõtelda. Süvapildi – Balti valgustusaja idee-elu tomogrammi – õnnestumise pandiks Jürjo uurimuses on lai allikabaas, kasutatud on arhiive Tartus, Tallinnas, Riias, Peterburis, Moskvas, Berliinis ja Halles ning suurel hulgal ka trükitud allikaid. Rohke materjaliga ei käida ümber meelevaldselt, autor on korrektne, "saksalik" selle sõna parimas tähenduses. Käsitluse uudsus ja kujukus tuginevad muu hulgas veel sellele, et Jürjo Hupel on "lihast ja verest" inimene, ning tähelepanu on pööratud tema elumaailma erinevatele tahkudele ja huvisfääride paljususele, pidamata mõnda neist liiga "tühiseks" teaduslikuks analüüsiks. Hupeli vaimse tegevuse kontekstina on Jürjo järjekindlalt silmas pidanud Balti provintside seoseid Saksamaa vaimse eluga, või öelgem, saksakeelse kommunikatsioonisfääriga, milles ta hästi orienteerub. 18. sajandi olustiku, üldise ideelise atmosfääri, Saksamaa valgustuse ja ideelevi viiside, samuti absolutistliku Venemaa tingimuste iseloomustamisel ei piirdu autor üldsõnaliste konstateeringutega, nagu seda sageli tehakse, vaid kasutab illustreerivaid allikandmeid või vastavatele probleemidele spetsialiseerunud uurijate tõdemusi. Et Jürjo teoreetilisemate probleemide puudutamisel tugineb ülekaalukalt saksa kirjandusele, on arusaadav – Baltimaade eliitkultuur kuulus saksa kultuuriruumi. Samas olid valgustuse, kodanikuühiskonna ja avalikkuse kujunemise mudelmaad ikkagi Inglismaa ja Prantsusmaa ning kasuks tulnuks ehk ka näiteks Roger Chartier´, Robert Darntoni jt. tööde arvestamine, mis lugejale on kättesaadavad ka eesti keeles.

Võib tunduda, et vaimselt on Hupel – või kes tahes muu avalik tegelane ja kirjamees – nagu marionett, mida tõmbavad paljud ideelised niidid; samal ajal ilmneb aga Jürjo Hupeli-käsitlusest, et see valgustajast pastor on autonoomne, uskumatult ja mitmekülgselt aktiivne loojaisiksus, kes paneb end maksma ja muudab ise oma aega. Hupel on oma aja peegeldaja, "peatunnistaja", nagu Jürjo väga tabavalt ütleb, aga ta oli ühtlasi oma aja ümberkujundaja ja selles mõttes vahest isegi mõjukaim Balti valgustusühiskonna demiurgide seas. Ta ei paista küll silma pärisorjuse kriitikaga ega ole näiteks võrreldav Garlieb Merkeliga efektse retoorika mõttes. Balti valgustuse keskseks kujuks peetakse seetõttu ikka Merkelit, kes tõepoolest andis tulevikule mitmeid ideelisi impulsse: tema poolt väljaöeldu inspireeris 19. sajandil nii vabameelseid aadlikke kui ka talupoegade seast tõusvaid eesti rahvuslasi. Hupeli pärandi raskuspunkt on mujal, sest ennekõike just tema viis ellu valgustusajale omast eesmärki arendada omaalgatuslikult ühist tegevust ühiskonna hüveolu nimel, mille saavutamise esmaseks

Tuna27.indb Sec2:130 01.06.2005 18:02:08

tingimuseks peeti head informeeritust ümbritsevast maailmast ning muidugi – mõistust. Selle arendamine, "vajalikul määral" ka alamkihtides, oli igaühe kohustus.

Raamatu küllalt põhjalik historiograafiline sissejuhatus juhib tähelepanu kurvale tõsiasjale, kuivõrd vähe on valgustusaega uurinud Eesti ajaloolased. Ennekõike on neid huvitanud pärisorjuse kriitika Balti valgustajate-publitsistide töödes (mida Hupelilt ju ei leitud). Kuid sellestki vallast pole leida põhjapanevamaid uurimusi. Samas on alati, nii arvukates lühiuurimustes kui ka eesti ajaloo või kirjanduse üldkäsitlustes erinevatest aegadest Hupeli teenekust tunnustatud ja tema topograafia-alaseid töid on allikana ju alati laialt kasutatud. Hupelist pole saanud mööda minna keeleteadlased.

Oma mahuka isikumonograafiaga tasub Jürjo nüüd siis eesti rahvusliku ajalooteaduse ammust võlga.

Igaüks, kes Jürjo teose läbi lugenud, on muidugi esmajoones tänulik põhjaliku ülevaate eest Hupeli loomingust. Väärt lisand konkreetsele ajalootundmisele on aga ka Hupeli loomingu analüüsile eelnev ülevaade Äksist Põltsamaale ja sinna neljakümneks aastaks paigale jäänud pastori elutingimustest, seejuures tema pastorikohustest ja majanduslikust olukorrast, mis oli üllatavalt hea. Põltsamaa kui suure, mõneti omapärase kihelkonnaga oli Saksamaalt tulnud Hupelil ju õnne. Jürjo kirjutab Põltsamaa majanduslikust ja kultuurilisest õitseajast 18. sajandi lõpul, mis tugines suuresti alevikus arendatavale tööndusele kui tollal algava "protoindustrialiseerumise" ilmekale näitele, trükikojale ja kohalike magnaatide, ennekõike kirikupatrooni, mõisniku ja töösturi Woldemar Johann von Lauw ja Jakob Heinrich von Lilienfeldi suurejoonelisele eluviisile, luksuse- ja kultuuriharrastustele. Hupeli andmed aadli peenenduvate eluviiside, õpetatuse ja kultuurilembuse tõusu kohta 18. sajandi lõpupoole põhinevad kahtlemata isiklikele tähelepanekutele. Mitte ainult mõistuse, vaid ka valgustusajale omane kunstide, ilu ja hea maitse kultus nii Balti aadli kui ka linnakodanike seas leidis Hupelis vaimustunud eestkõneleja, kes oli veendunud oma koduprovintside euroopalikus kultuuritasemes.

Uurijahuvid ning mitmekesiste pastorikohustuste korralik täitmine ei takistanud Hupeli puhul vilgast seltskondlikku suhtlemist, mis loomulikult põimus teadusliku info vahetamisega. Et Hupelil oli kohaliku kultuurimiljöö kujundamisel keskne roll, seda näitab kas või tema poolt Põltsamaale asutatud lugemisselts, mis küll oli pigem raamatukogu kui klubitaoline asutis.

18. sajandi teisele poolele olid iseloomulikud lõdvalt ühendatud sõprus-suhtlusringid, mitte veel niivõrd põhikirjaga kinnistatud, formaliseeritud huviühendused, mis määrasid Balti avalikkuse ilme 19. sajandi esimesel poolel (klubid, teadusseltsid jm.). Jürjo juhib õigusega tähelepanu tollaste suhtlusringide-seltskondade uurimise tähtsusele, aga ka sellega seotud raskustele. On paratamatu, et valgustusajale iseloomulike spontaansete kooskäimiste, arutelude ja sihiseadmiste kohta on allikatesse jõudnud vaid killukesed. Ometi on selliste ringide uurimine – tollaste esimeste kindlamalt organiseeritud ühenduste, lugemisseltside ja vabamüürlaste loožide kõrval – äärmiselt vajalik, sest nendega algas seisusühiskonna seesmise koe muutumine. Jürjo on püüdnud kirjavahetusi kasutades kindlaks teha Hupeli lähemat suhtluskonda ja jõudnud järeldusele, et see ületas kaugelt lokaalsed piirid. Monograafiast saame veenva kujutluse Hupeli pikaajalises viljakas infokogumise-levitamise töös ilmnenud võimest ja väsimatust tahtest ühistööks teiste intellektuaalidega, tema suutlikkusest ja energiast teiste mobiliseerimisel avalikku, või nagu sellal öeldi, üldkasulikku tegevusse. Autor on püüdnud konkreetselt iseloomustada nii Hupeli sõpru, abimehi ja kaastöölisi kui ka tema vaenlasi. Kõige otsustavama tähendusega Hupeli kui entsüklopedisti loomingu jõudmisel avalikkusse oli tema sõprus valgustusaja mõjukaima kirjastaja Johann Friedrich Hartknochiga, kes muu hulgas etendas vahendava institutsiooni rolli Balti ja välismaiste literaatide vahel. See sõprus ja tugi oli Hupeli "kirjandusliku eksistentsi *conditio sine qua non*," ütleb Jürjo.

Monograafias on püütud avada ka Hupeli iseloomu. Hupeli karakterit iseloomustas leplikkus ja püüe hoiduda konfliktidest ja pahandustest, ta oli seetõttu ka oma seisukohtades heitlik ja kaldus vältima selgeid hinnanguid, väidab Jürjo. Aga ilmselt soodustas just Hupeli rahumeelsus suhtlust ja teaduskontaktide sõlmimist, seega ka vaikset ja visa andmete kogumise ja edastamise tööd. Samas näeme, et vaimselt aktiivse mehe ja laia huviväljaga ühiskonnavaatleja vastupandamatu eneseväljendustung ei võimaldanud konflikte päriselt vältida. Kui heitlik meel Hupelil ka oli – tema heitlikkust rõhutab Jürjo korduvalt –, kujunesid teatud põhimõtted ikkagi domineerivaks ja olid pinnaseks ka võimalikele kokkupõrgetele. Ennekõike oli seda vahest Põltsamaa kirikuõpetaja teoloogiline "ükskõiksus" ja järjekindel ratsionalism, mis häiris konservatiivseid või pietismi kalduvaid kirikumehi, teisalt kriitiline suhtumine aadliprivileegidesse ja poolehoid seisuste võrdsu-

Tuna27.indb Sec3:131 01.06.2005 18:02:08

se ideele, seega literaadile iseloomulik seesmine vastandumine aadlimentaliteedile. Seda näitavad ka Hupeli avalikud etteheited Liivi- ja Eestimaa aadlile seisusliku kapseldumise pärast ja ironiseerimine nende usu üle aadlimatriklite kaitsvasse jõusse. Nagu Jürjo nendib, pidas valgustusaja kirjamees isegi vajalikuks aadlimatriklite, samuti maanõunike institutsiooni kaotamist ja Balti pärusaadli staatuse muutmist vene teenistusaadli taoliseks. Kirjamehest pastor toetas valgustatud absolutismi ja selle unifitseerimispoliitikat, mis Balti aadlit pikapeale ikka enam häirima hakkas. Tõeline aadellikkus seisnes Hupeli kui tüüpilise valgustaja meelest harituses.

Ent erinev mentaliteet ei takistanud teda arendamast sõpruseni küündivat koostööd haritud teadushuviliste aadlimeestega: näiteks on Jürjo Hupeli kirjade põhjal von Pistohlkorside perekonnaarhiivis sedastanud ta eriti lähedase sõpruse Rutikvere mõisniku Otto Friedrich von Pistohlkorsiga, kes oli tema väljaannete kaastööline.

Suurelt osalt immigratsiooni baasil tekkiv Balti haritlaskond tundis end erinevale mentaliteedile vaatamata aadlile siiski lähedasena ja nii ka Hupel. Seda tingisid literaatide puhul nii haridustase ja sarnased vaimsed huvid kui ka sissetulekud ja eluviis – ehkki haritlased polnud kaugeltki võimelised jäljendama 18. sajandi lõpu – 19. alguse aadli toretsemist ja esinduslikkust. Haritud eliit Balti provintsides oli väikesearvuline ja pidigi kokku hoidma, valgustusideed õhutasid teda ühisteotsemisele.

Järjest suuremaks kasvas 18. sajandi teisel poolel trükisõna kui valgustuse peamise "tööriista" tähendus. Trükisõna, eriti perioodika, forsseeris omalt poolt inimeste suhtlust, kiirendas-laiendas järjest teabelevi-teabevahetust ning laiendas avalikku arutelu. Algas trükisõna kujunemine kultuurilevi peameediumiks, millele algtõuke andjate seas Balti ühiskonna jaoks oli just Hupelil juhtroll. Tema rikkalikku trükisõnalist pärandit käsitleb Jürjo monograafia tänuväärse üksikasjalisusega ja avab sellega teiste uurijate jaoks nii mõnegi uue aspekti. Mõnel juhul kipub ehk domineerima deskriptiivsus, üldreeglina on aga autoripoolne nägemus ja hinnang tuntav.

Monograafiast leiame kõigepealt ammendava ülevaate Hupeli tuntuimatest topograafilistest töödest alates 1772. aastal avaldatud anonüümsest raamatukesest "Liivi- ja Eestimaa publikule", millele järgnesid kolm köidet kuulsaid "Topograafilisi teateid", nagu neljanda köitena Riia ja Tallinna asehalduskorra-käsitlus (mille põhjal saab hästi selgeks Hupeli sümpaatia Katariina esindatud valgustatud absolutismi suhtes) ja majanduslik käsiraamat mõisnikele. Monograafia autor on nende teoste sisu süstemaatiliselt kirjeldanud ja analüüsinud; tegu on, nagu Jürjo nendib, omaaegse Liivi- ja Eestimaa entsüklopeediaga, mille õnnestumine tugines Hupeli võimele "…organiseerida efektiivselt kaastööd, saadud materjali koondada ja selle põhjal üldistusi teha" (lk. 209). Kiiduväärt on see, et Jürjo on lähema vaatluse alla võtnud ka topograafiliste teadete kaastöölised – niivõrd, kuivõrd allikad seda võimaldavad. On kahju, et Hupeli arhiiv pole säilinud ja et seetõttu osutus võimalikuks nimeliselt kindlaks teha vaid 89 topograafiliste teadete kaastöölist. Hoolimata raskustest kaastööliste leidmisel, oli neid tegelikult, nagu Jürjo seda kaudsete andmete põhjal järeldab, ilmselt tunduvalt rohkem. Päris loomulik on pastorite suur osakaal kaastööliste seas, sest nende üheks otseseks tööülesandeks oli kihelkondade kohta andmete kogumine, mida muidugi tehti kas usinamalt või loiumalt. Nagu Jürjo näitab, oli topograafilistel teadetel oma aja kohta suur lugejamenu, entsüklopeedia pakkus huvi nii koduprovintsides kui ka väljaspool. Andmeid retseptsiooni kohta leidub teadagi üsna napilt.

Hulga uudset või vähetuntud materjali pakub Hupeli ajakirjandusliku tegevuse käsitlus; ilmselt on autor selles näinud üht oma põhiülesannet. Ta rõhutab põhjendatult avalikku arutelu võimaldavate ajakirjade tähendust valgustuse põhimise meediumina ja iseloomustab selle võidutsemisaega Saksamaal kuni 18. sajandi lõpuni. Ajalehtede-aeg tuli 19. sajandil. Ajakirja mõistet pole lihtne piiritleda, korduvväljaanded olid ja on sisult ja vormilt väga erilaadilised. Arvan siiski, et õigustatud on Endel Annuse ja ka kõnealuse monograafia autori avar ajakirja mõiste, mis hõlmab perioodiliselt ilmuvaid artiklikogumikke, teadusseltside toimetisi jne., mitte ainult kirjanduslikke või meelelahutuslikuõpetliku sisuga üllitisi. Balti provintsides algas teadusliku ja üldkultuurilise sisuga ajakirjade või "ajakirjalaadiliste väljaannete" õitseaeg 19. sajandi esimesel poolel. Jürjo monograafias leidub korralik pilt selle eelloost, käsitlus on ehk proportsionaalselt natuke pikk, ometi on ta väga vajalik seniste ülevaadete puudulikkuse tõttu.

Õitseaja saabumise ettekuulutajaks olidki Jürjo poolt esmakordselt küllaldase põhjalikkusega käsitletud Hupeli ajakirjalaadilised teaduslikud sariväljaanded "Nordische Miscellaneen" ja "Neue Nordische Miscellaneen". Või ütleme siiski, nagu Jürjogi, lihtsalt "ajakiri": ehkki väljaanne sisaldas ka ajaloolisi-uurimuslikke artikleid,

Tuna27.indb Sec3:132 01.06.2005 18:02:08

ta reageeris tundlikult oma ajastu probleemidele ja tal ei puudunud ka teatud meelelahutuslik funktsioon. Mistsellide tiitlile vastav sisu peegeldas valgustusaja inimeste universaalseid huvisid. Jürjo on näinud vaeva, et seda rikkust temaatiliselt kuidagi süstematiseerida. Ta näitab kõigepealt, et ka Hupeli ajakiri sekkus Balti provintside 18. sajandi lõpu kõige põletavamate päevaprobleemide, agraarküsimuse ja pärisorjuse ümber käivasse diskussiooni, ja sõna said nii konservatiivsemate kui ka vabameelsete seisukohtade esindajad. Nimetagem tollal aktuaalsete päevaprobleemide seas veel maiskonna (mitteimmatrikuleeritud, tihti kodanikuseisusest või vene teenistusaadlisse kuuluvate mõisnike) seisundit Liivimaal või linnade muutuvat rolli. Kirikuolusid kajastavate artiklite puhul on tähelepanuväärne Hupeli huvi kirikupatronaadi probleemide vastu, mis sajand hiljem sai Baltimail ajendiks teravatele kokkupõrgetele koguduste ja kirikujuhtide vahel. Valgustusajale sümboolne oli Friebe esinemine ususallivuse ja usuvabaduse nimel, mis oli inspireeritud paljude tollaste valgustajate ideaalriigist, Ameerika Ühendriikidest.

Seesuguse ajakirja väljaandmine sai teoks jällegi tänu Hartknochile ja umbes samale kaastööliste ringile kui topograafiliste teadete puhul. Kaastöölisi on olnud raske kindlaks teha, kuid monograafias on võidud nimepidi nimetada siiski üsna paljusid. On ehk huvitav, et auväärsete literaatide ja aadlike seas leidub ka üks raamatukauplejasell Riiast. Hupel ise täitis algul umbes kaks viiendikku väljaande mahust, aga on huvitav, et tema poolt kirjutatu osakaal hiljem vähenes, nn. "Uute Mistsellide" puhul pea poole võrra. Jürjo seletab seda ajakirja stabiilsuse ja hea mainega, mis kindlustas kaastöö. Balti provintside kõrval sai "Mistsellidele" osaks heatahtlik retseptsioon ka Saksamaa lugejate seas, mida Jürjo on uurinud saksa retsensiooniväljaannete põhjal.

Ühe terve peatüki oma tööst on Jürjo pühendanud Hupeli Venemaa-käsitlusele ja -kuvandile, mis hõlmab nii "Mistselle" kui ka kirjamehe artikleid kokku võtvat peateost "Vene riigikorra kujutamise katse" 1790. aastate algusest. Nende töödega vahendas Hupel saksa keele lugejaile väga mitmekesist teavet suurriigi geograafia, ajaloo, rahvastiku, kommete ja kultuuride, riigikorra jm. kohta. Tema entusiasm Venemaa tutvustamisel on täiesti arusaadav – valgustusajal öeldi Euroopas lahti täisnegatiivsetest stereotüüpidest suhtumises Venemaasse ja kasvas huvi ikka pisut müstilisena tunduva suurriigi vastu. Baltisakslastel oli nüüd võimalus esineda "ekspertidena". Tsaariaparaadis-õukonnas positsioonika baltisaksluse jaoks oli 18. sajandi teisel poolel ja järgneva sajandi algupoolel Venemaa-suhetes esiplaanil vahendajaroll, veel ei äratanud unifitseerimispoliitika kibedust, mis sajandi teisel poolel viis uue rolliteadvuse domineerimisele – kujutlusele endast kui Euroopa kultuuri eelpostist kaootilises idas. Hupelil ei olnud unifitseerimise vastu midagi, Jürjo väidab isegi, et käsitledes Venemaa elanikke ühe kokkukuuluva rahvana, meenutab Hupeli retoorika talle kohati ühtse nõukogude rahva doktriini. Mulle tulevad ehk pigem meelde slavofiilid ja Katkov. Kuid nende retoorika oli värvitud vene natsionalismist, Hupeli ühtsusunelm põhines valgustusaja inimese arusaamadele, kellele rahvuslik eripära polnud probleem, ta ei saanudki veel mõista Euroopas alles pead tõstva rahvusluse tähtsust ja selles peituvaid ohte. Ka polnud talle probleem Balti maariigi eripära ja säilimine. Juttu oli juba Katariina II valgustatud absolutismi ülistamisest, aga nagu Jürjo näitab, idealiseeris Hupel isevalitsust üldse ja ta püüdis kujutada positiivses valguses, ehk vaid mõne õrna kriitikaheli saatel, Vene impeeriumi kogu elu, selle õiguskorda, vene rahvuskarakterit ja "lihtsaid venelasi". Positiivsetele venelastele on ta vastandanud eesti ja läti talupojad. Muide, Baltimail kohatud venelasi kujutasid eestlaste ja lätlastega võrreldes positiivses valguses pea kõik läbireisijad ja ka kohalikud vaatlejad 18. sajandi lõpust ja 19. sajandi esimesest poolest.

Huvitav küsimus on Hupeli Venemaa-aineliste kirjutuste retseptsioon Saksamaal, mida Jürjo on põgusalt puudutanud; ta nendib, et ka vanade kujutluste taandudes ei meeldinud paljudele Saksamaa õpetlastele Venemaa ja tema poliitilis-ühiskondliku korra järjekindel glorifitseerimine.

On loomulik, et oma monograafias ei saa Jürjo märkimata jätta Hupeli sulest pärinevaid detailseid ja asjalikke kirjeldusi eesti talurahva elutegelikkuse kohta, mis meid seni oluliste allikatena teenivad. Ennekõike huvitab teda seejuures Põltsamaa pastori suhtumine põlisrahvasse – tema eestlasekuvand, ka arvamused talurahva olukorra ja pärisorjuse kohta. Hupeli nägemus eestlasest ja lätlastest mõjutas teisi kaasaegseid (eriti J. Chr. Petrit), kes pidasid teda ses suhtes eksperdiks, ja on huvi pakkunud mitmele meie kaasaegsele uurijale. Nende ridade kirjutajale torkas ammu silma, et Hupel vaatles eesti talupoegi nagu "eemalt", sarnaselt Euroopa reisijatele eksootilistel maadel või kolonisaatoritele, kes nägid pärismaalastes võõraid olendeid. Alles Jürjo tööst sain teada, et sellisest paralleelist on kirjutanud Heinrich Diederichs juba 1870.

Tuna27.indb Sec3:133 01.06.2005 18:02:09

aastal ajakirjas Baltische Monatsschrift 1870, kirjutades, et Hupel on kirjeldanud eesti talupoegi "nii, nagu tänapäeval lugejale esitletakse võõraste maailmajagude metsikuid rahvaid". (lk. 191). Jürjo ise seletab Hupeli suhtumist pigem valgustusühiskonnale üldomase mõtteviisiga, mille kohaselt alamkihtides nähti vaid õpetus- ja kasvatustöö objekti, ja saksa valgustajad ei olnud sugugi kõrgel arvamusel ka oma talupoegade karakteriomadustest. Tõsi on seegi, võiks veel lisada, et kogu kesk- ja uusaja Euroopas suhtusid ülemkihid talurahvasse üleolevalt, isegi põlgusega. Valgustusajal hakati aga siiski talupojas juba nägema "meie toitjat" ja inimest. Hupeli mitmeti vastuolulised muljed eesti talurahvast, millest ka Jürjo juttu teeb, on seletatavad ehk siiski sellega, et kirikhärra ei suutnud sügavuti mõista "võõrast kultuuri", mis oli küll lausa kõrval, ent erines tema enda elulaadist ja maailmapildist radikaalselt. Ilmselt on sellega seletatavad ka näiteks Hupeli vastuolulised muljed eestlaste vahekorrast ristiusuga, mida pastor pidanuks õieti hästi tundma – ja ometi küllalt ei tundnud või lihtsalt ei mõistnud. See käib ka näiteks talurahva seksuaalelu, "häbituse" jt. probleemide kohta. Kõik see aga ei vähenda sugugi Hupeli arvukate elavate ja tõepäraste tähelepanekute väärtust ajaloolase jaoks.

Kuigi Hupel "püüdis vältida selgeid seisukohavõtte", ei saanud ta ikkagi mööda pärisorjusest ja talurahva olukorrast. Õieti esimesena meie kirjanduses on Jürjo püüdnud süstemaatilisemalt jälgida aadli ja valitsuste agraarpoliitika taustal Hupeli reaktsioone talurahvaküsimuses; ta näitab, et Hupel on oma teostes kajastanud talurahva vaesumist, teokoormiste piiramise, mõisate ratsionaalsema majandamise ja talupoegade humaansema kohtlemise vajadust. Lootes aadli arukusele, kutsus Hupel mõisnikkonda üles pakkuma talupoegadele õiguskaitset ja majanduslikku turvalisust. Jürjo nendib, et Hupeli "mõõdukad nõudmised talupoegade kaitseks" vastasid tollal Balti valgustusühiskonnas, seega siis avalikus arvamuses domineerivatele meeleoludele. Nii oli ta selleski vallas oma aja peegel. Ja meenutagem, et tagasihoidliku "talurahvakaitsega" algas Balti agraarühiskonnas uuendusprotsess, mida konservatiivsed jõud enam takistada ei suutnud ja mis viis lõpuks vaba talupoja-maaomaniku tekkele.

Ea Jansen

Viimane sõna MRP tähenduse ja retseptsiooni uurimisel

Jan Lipinsky. Das Geheime Zusatzprotokoll zum deutsch-sowjetischen Nichtangriffsvertrag vom 23. August 1939 und seine Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte von 1939 bis 1999. Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften. Bd. 991. Peter Lang. Europäischer Verlag der Wissenschaften. Frankfurt am Main, 2004. 657 lk.

Hiljuti ilmus Peter Langi kirjastuse väljaandena Saksa ajaloolase Jan Lipinsky monograafiline uurimus Molotovi-Ribbentropi paktiga seotud probleemistikust. J. Lipinsky on oma lemmikteema kallal vaeva näinud tervelt viisteist aastat ning töötanud lisaks paljudele teistele arhiividele ka Eesti Riigiarhiivis.

Uurimus jaguneb kaheksaks alaosaks. E s i m e s e s, sissejuhatavas peatükis antakse muu hulgas ülevaade teema kohta juba ilmunud olulisematest käsitlustest ja allikatest.

Monograafia t e i n e peatükk on pühendatud MRP salajase lisaprotokolli kujunemisloole ja selle allakirjutamisele. Mõned autorid, nagu Ingeborg Fleischhauer,[1] väidavad sarnaselt nõukogulikule ajalookäsitlusele, et kogu initsiatiiv lähtus Hitlerilt ning Stalin soostus pakkumisega kõheldes ja vääramatute asjaolude survel. Jan Lipinsky tõestab veenvalt, et mõlemad diktaatorid olid kokkuleppest huvitatud ning see sündis sisuliselt Nõukogude Liidu ja vormiliselt Saksamaa initsiatiivil.

Hitleri põhieesmärk 1939. aastal oli Poola purustamine. Tõsi küll, mõned NSDAP idapoliitikaga seotud tegelased eesotsas Alfred Rosenbergiga ei soovinud idapoolset Poola territooriumi Nõukogude Liidule loovutada, vaid soovitasid jaotada Balti riike. Berliini huvid Balti riikides ulatusid kuni Daugava jõeni. Juba Hitleri direktiivis 11. aprillist 1939 kallaletungi ettevalmistamsest Poola vastu (*Fall Weiss*) oli

[1] I. Fleischauer. Der Pakt. Hitler, Stalin und die Initiative der deutschen Diplomatie 1938–1939. Berlin/Frankfurt/M., 1990.

Tuna27.indb Sec3:134 01.06.2005 18:02:09